

**ХЕРСОНСЬКА АКАДЕМІЯ НЕПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ
ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ**

ВОДОТКА С.Г.

**ПРОБЛЕМИ ІНОЗЕМНОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ ПІВДЕННОЇ
УКРАЇНИ (на прикладі караїмів)**

Методичні рекомендації

Херсон – 2011

Водотика С.Г. Проблеми іноземної колонізації Південної України (на прикладі караїмів). Методичний посібник. – Херсон: Херсонська академія неперервної освіти педагогічних кадрів, 2011. – 41 с.

Обговорено та рекомендовано до друку на засіданні кафедри методики викладання соціальних і економічних дисциплін.

Протокол № _ від _____ 2011 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ.....	4
2. САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ КРИМСЬКИХ КАРАЇМІВ.....	17
3. ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СТАТУСУ І СУЧАСНОГО СТАНУ КАРАЇМІВ КРИМУ.....	28
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.....	38

ВСТУП

Сучасна етнологія в термін «караїми» вкладає два значення: 1. прибічники караїмізму – однієї з версій іудаїзму; 2. етноконфесійна група [1, С.102]. Предметом нашого дослідження є етногенез та сучасні проблеми етноконфесійної групи.

В усьому світі сьогодні проживає близько 30 тисяч караїмів. Більшість караїмів України, Росії, Польщі і Литви вважають себе народом тюркського походження. Караїми Ізраїлю, Єгипту, Туреччини і США зараховують себе до єврейського населення, причому згідно законодавству Ізраїлю караїми підлягають закону про репатріацію. Серед караїмів Франції є прихильники обох варіантів самоідентифікації [1, .102]. Інакше кажучи, проблеми етнічної самосвідомості є відображенням складності етногенезу й сучасного становища цього народу. Саме цим проблемам караїмів України і присвячений даний посібник. Метою є з'ясування на основі комплексного аналізу літератури і джерел (Конституції України, міжнародних і національних правових приписів) питання походження, основних етапів історії та сутності сучасних проблем караїмів України.

Теоретико-методологічним підґрунтям вивчення цих питань є сучасне розуміння етносу, етногенезу і сутності тих наукових та юридичних дефініцій, що вживаються в науковій літературі та публіцистиці (до речі, не завжди коректно й адекватно) щодо етногенезу та сучасного стану караїмської громади України. Власне з останнього й доречно розпочати наш аналіз.

1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ

З проблем етногенезу та сучасного стану караїмів існує величезна за обсягом, характером та етнополітичною орієнтацією література. При підготовці реферату використовувались перш за все нормативно-правові акти, чинне міжнародне і вітчизняне законодавство та його офіційне чи наукове тлумачення.

З довідкової літератури були використані підготовлені інституціями НАН України енциклопедії та довідники – «Енциклопедія історії України», «Юридична енциклопедія», «Мала енциклопедія етнодержавознавства». Авторами відповідних статей в них є провідні науковці України, які подають виважені оцінки та висловлюють об'єктивні концептуальні положення. Скажімо, у статті М.І.Тягло «Караїми», вміщеній в «Енциклопедії історії України», містяться узагальнені систематизовані та оперті на сучасне наукове бачення оцінки ключових проблем походження, етнічної історії та сучасного становища караїмів, подано сучасну, хоча із зрозумілих причин далеко не вичерпну, бібліографію [1, С.102-105]. Сучасне правове тлумачення, в т.ч. із залученням матеріалу історії держави і права України, неоднозначних етнополітичних категорій «корінні народи» і «національні меншини» подається в «Юридичній енциклопедії» [2, 3 4].

Навчальна література з нормативних і спеціальних курсів «Етнологія», «Етнографія України», «Основи етнодержавознавства», яка пройшла належну апробацію, використовувалась під час з'ясування ряду загальних проблем етнічної та загальної історії караїмів та Криму, при характеристиці етнонаціональної політики в сучасній Україні [5, 6, 7].

Для розгляду проблемних питань – хозарського сліду в етногенезі караїмів, долі караїмів в роки війн, історіографічної оцінки літератури щодо етногенезу караїмів тощо – використано праці визнаних в науковому середовищі дослідників та установ. Зокрема, знавця історії євразійських кочовиків середньовіччя С.Плетньової[8], багаторічного дослідника

«печерних міст» Криму О.Герцена [9], спеціаліста з історії іудейських громад Криму М.Кізілова [10], підготовленої засновником і багаторічним керівником Таврійської архівної вченої комісії А.Маркевичем праці «Таврическая губерния во время Крымской войны по архивным материалам» [11]. В докторській дисертації М.М.Шитюка виявлено особливості репресій щодо етнічних меншин Криму [12, С.25], а в кандидатській О.В.Катуніна детально з'ясовано обставини релігійних гонінь на караїмську громаду Євпаторії у 1945-1960-х роках, що мало наслідком її ліквідацію [13, С.153-169].

Серед використаних документальних джерел найбільшої уваги було приділено чинному національному і міжнародному законодавству. Це насамперед, Конституція України, яка ст.11 закріплює обов'язок держави сприяти «розвиткові етнічної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України» [14, С....].

Правовий статус національних меншин в Україні визначається також Законом України «Про національні меншини в Україні» від 25.06.1992 р. [15, С.491-493] і міжнародними договорами України з приматом останнього. Так, зазначений закон України гарантує громадянам, які належать до нацменшин України, права на національно-культурну автономію, на збереження життєвого простору, вільно обирати та відновлювати свою національність. Громадяни, які належать до нацменшин, вільні у виборі обсягу і форм здійснення своїх законних прав, вони їх реалізують особисто, через відповідні державні органи та створювані громадські об'єднання. Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав і свобод громадян за національною ознакою забороняється.

У 1989 р. Міжнародна організація праці прийняла Конвенцію про корінні народи, що ведуть племінний спосіб життя [16]. Вона, зокрема, поширюється на народи у незалежних країнах, які розглядаються як корінні тому, що вони є нащадками тих, хто мешкав у країні або географічній області, частиною якої є дана країна, в період її завоювання або колонізації

чи в період встановлення існуючих державних кордонів, і які, незалежно від їхнього правового становища, зберігають деякі або всі свої соціальні, економічні, культурні та політичні інститути» [16, п.1, ст.1].

13 вересня 2007 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Декларацію ООН про права корінних народів [17], яку готували 22, а підтримали 143 держави. Декларація проголошує право корінних народів відроджувати, використовувати, розвивати і передавати майбутнім поколінням свою історію, мови, традиції усної творчості, філософії і літератури [17, ст.13.1]. Україна до сьогодні не ратифікувала цей документ. До того ж Декларації, прийняті Генасамблеєю ООН, не мають законодавчої сили для держав і не накладають зобов'язань на уряди.

Дані про ремесла, умови торгівлі, побут та інші обставини соціально-економічного життя караїмів в Бахчисараї та Чуфу-Кале на початку ХУІІ ст. знаходимо в рішеннях тогочасних судів [18, С.41-51].

Серед використаних наративних джерел на увагу заслуговує історико-біографічний твір кримського принца Халім Гірая-султана (1772-1823) «Розовий куст ханов» [19]. Цей твір, підготовлений на основі архіву кримських ханів та усних переказів династії кримських ханів Гіреїв, показує історію Криму ХУ-ХУІІІ ст. за допомогою біографій 44-х кримських ханів. Так, даючи оцінку адміністративним реформам Сахіб-Гірея I (1532-1551 рр. правління) султан показує роль караїмів у налагодженні економіки [19, С.36-40].

Барвистий і детальний опис Чуфут-Кале і караїмів залишив турецький географ і мандрівник Евлія Челебі, який відвідав Крим у 1666-1667 рр. [26]. Незважаючи на численні домисли та перебільшення, ця праця є цінним джерелом з історії, географії, етнографії тогочасних караїмів.

Чимало відомостей щодо історії розселення, демографії і занять караїмів Криму містить географічний опис професора з м. Галле (Німеччина, тодішнє Саксонське курфюршество) Тунмана, зроблений 1777 р. [20]. Він наголошує на чисельності і давності проживання караїмів, вважає їх «євреями

караїмської секти» [20, С.33]. Значні громади караїмів німецький професор відзначає в Мангупі, Чуфут-Кале, Касарасубазарі (Білогорськ), Кафі (Феодосія), Гелеві (Євпаторія) [20, С.31, 32, 34].

До джерел особового походження слід віднести розвідку останнього гахана караїмів (духовний очільник громади) Хаджи Серая Хана Шаншала (1873-1961 рр.) «Караїми і Чуфут-Кале в Криму» [21] і збірку фольклору караїмів М.Я.Чорефа [22]. Із зібрано М.Чорефом фольклору деякі містять ставлення караїмів до історії – «Пісні змінюються з часом», «Мертва корова завжди здається молочною», «Світ – ринок, де кожний намагається продати дорожче, а купити дешевше» [22, С.22-23].

З масових джерел було використано матеріали вивчення антропологічних особливостей караїмів та відомості про їх чисельність на основі демографічних переписів (1897 р. в Росії; 1926, 1959, 1970, 1979 і 1989 рр. в СРСР; 2001 р.в Україні) та інших обстежень (ревізії, проведені громадою переписи тощо) [23].

Більш детальний аналіз джерел з історії караїмів зроблений в публікації наукового співробітника Бахчисарайського історико-культурного заповідника О.Білого [24].

Проблема походження караїмів

Проблема, походження караїмів є дискусійною і набула певного етнополітичного значіння і резонансу. В науковому плані є цілком природно, що питання виникнення караїмів через малу кількість і характер джерел, складності їх інтерпретації, проблеми формування сучасного вітчизняного сходознавства, цілком зрозумілі труднощі розуміння й осягнення давньої історії народів. Очевидно, що наука може і не знайти однозначні відповіді щодо початків етногенезу багатьох народів і на це звертав увагу навіть такий прихильник наукового прогресу, як Ф.Енгельс.

В останні роки з'явилося чимало псевдонаукових робіт «любителей» етнічної історії Криму, які не мають для цього ані фахової підготовки, ані

необхідних знань. При цьому проявляється психологічний феномен бажання мати за своїх пращурів якомога найдавніші і найвідоміші народи – войовничих скіфів, утаємничених таврів, відомих усьому світу хазар - , в т. ч. і серед караїмів. Чомусь нікого не приваблюють гуни, які постають зі сторінок давніх хронік у доволі чорних фарбах. Також існує пряме політичне замовлення на доведення автохтонності певного етносу, що має стати обґрунтуванням його особливих політичних прав [25, С.4].

Іудейська громада Криму, що існувала з часів античності, складалась з різних конфесійних течій і народів. Це були тюркомовні равіністи-кримчаки, кочовики Хазарського каганату, євреї-ашкенази, що розмовляли на ідіш, грекомовні євреї- роматіонти і навіть суботники - православні росіяни та українці, що прийняли іудаїзм [10, С.181]. Кримські караїми є однією з таких етноконфесійних груп.

Терміном «караїми» («люди Писання», «читаючі на івриті», виник у 9 ст.) спочатку називали рух, що виник у 8 ст. в Багдаді як протидія поширенню равіністичної (талмудичної) версії іудаїзму. Головне положення караїмізму – визнання Священного Писання (Ветхого Заповіту) єдиним і безпосереднім джерелом релігійної істини. Заперечуючи авторитет Талмуду, караїмська доктрина по-своєму тлумачила питання ритуальної чистоти, обряду обрізання, шлюбного законодавства, правил ритуального офірування худоби, релігійного календаря тощо [21, С.9; 1, С.103]. Власне виникнення і ранню історію караїмізму слід розглядати як «продукт іудейського досвіду під впливом середньовічного ісламу» [10, С.181].

Період 10-11 ст. вважається «золотим віком» караїмського руху – в цей час численні громади караїмів виникають в Палестині (із центром в Єрусалимі) і єврейській діаспорі Близького Сходу, Візантії, Північній Африці, Кавказі, Криму і т.д. Близько третини тодішніх євреїв дотримувалися караїмського варіанту іудаїзму. В дискусіях з суперниками – караїмами, як небезпідставно вважають сучасні дослідники, сформувалось середньовічне єврейство в тій формі, яку світ знає сьогодні [10, С.183].

Проблема про походження кримських караїмів є на сьогодні дискусійною. Більшість дослідників вважає, що кримські караїми є субетнічною групою єврейського походження, інші вважають їх нащадками хозарів, половців та інших тюркських народів, доводячи базування їхньої релігії на давньотюркських віруваннях і наявність лише не прямого зв'язку з іудаїзмом.

Через принциповість проблеми проаналізуємо основні аргументи сторін. «Кумано-кипчацька» теорія серед сучасних вітчизняних дослідників майже не має прихильників. Її авторами та поширювачами є переважно дослідники іудаїки Ізраїлю і Заходу. У вітчизняній літературі практично відсутні згадки. Згідно її постулатам східноєвропейські караїми не є автохтонним народом Криму, вони прибули на півострів разом з кримчаками із захоплених монголами земель (Північний Іран, Нижня Волга). Інший варіант твердить про прибуття караїмів до Криму з Візантії й Османської імперії (після 1453 р.). Іншими словами, караїми Східної Європи та Криму є симбіозом єврейського народу та кумано-кипчацького населення середньовічного Криму [23, С.4]. Базується ця теорія як на достовірних, так і не дуже фактах, але містить переважно сумнівні висновки. Щодо достовірних фактів.

Загальновизнаним є факт про те, що перше документальне свідчення перебування караїмів в Криму відноситься до 1278 р., але він безпосередньо не впливає на жоден постулат цієї теорії. Не викликає сумнівів факт різниці між литовським і галицьким, з одного боку, і кримським діалектами караїмської мови, який значно ближчий до середньокримськотатарської. Але діалектні відмінності виникли після переселення караїмів до Галича і Тракая, де ці ізольовані групи перебували в іншому мовному середовищі. Мова ж кримських караїмів розвивалась під впливом середньокриськотатарської, що була державною мовою Кримського ханства і стала основою літературної кримськотатарської [27, С.380]. Факт розповсюдження в Золотій Орді близької до караїмської мови свідчить про те, що власне розмовна караїмська мова (самі караїми називають її «мовою кочовиків») належить до кипчацької

(кипчацько-половецької) групи тюркських мов. До них належать також кримчацька, куманська, кумикська, карачаєво-балкарська і власне загально кримськотатарська, літературна (прийнята в 1928 р.) мови [28, С.19]. Середньо кримськотатарський діалект найближчий за інші колишні діалекти кримськотатарської до Codex Cumanicus (пам'ятку розмовної кипчацької мови 2 пол. 13 – 14 ст.), який слугував мовою міжетнічного спілкування в Золотій Орді через мало чисельність власне монголів і багато чисельність кипчаків та інших тюрків [29, С.79-92]. Її взяли до вжитку караїми, які, на думку Я.Дашкевича, у 18-19 ст. втратили свою давню тюркську мову і перейшли на загально кримськотатарський діалект кримськотатарської [27, С.380]. З цих фактів Я.Дашкевич робить інші висновки, вважаючи караїмів субетносом євреїв [27, С.380].

Принагідно щодо караїмської мови зауважимо таке. Вона зберігає давні тюркські риси, надзвичайно цікавить тюркологів і є предметом вивчення відомих сходознавців-тюркологів академіка В.О.Гордлевського, В.В.Радлова та інших. А у 1930-і роки при очищенні турецької мови К.Ататюрком було позичено з караїмської мови близько 330 слів [28, С.40].

Проте головний закид адептам «кумано-кипчацької» теорії походження караїмів стосується нібито їх одночасного з кримчаками прибуття до Криму за часів Золотої Орди. Вся література, навіть радянська, одноголосно твердить про кримчаків як про єврейську тюркомовну етнографічну групу (субетнос євреїв), що сформувались у 14-16 ст. у Криму з різних хвиль міграції євреїв-равіністів [Див.: 30].

«Ізраїльсько-хазарська» чи в редукаціоністському вигляді «хазарська» версія походження караїмів з часу своєї появи викликала серйозну критику професійних дослідників, а в останні роки її спростовано за допомогою сучасних методів дослідження джерел. Її поява і функціонування в значній мірі обумовлена далекими від науки соціально-економічними та політичними цілями – в часи Російської імперії позбавитись від тягара повинностей євреїв-равіністів (подвійна подушна подать, рекрутський податок, смуга осілості) і

добитись рівних з кримськими татарами прав; в період нацистської окупації уникнути голокосту шляхом дистанціювання від євреїв (це їм вдалося і в Євпаторії у 1942 р. навіть було відкрито кенасу); в часи радянського антисемітизму мотивація зрозуміла; в сучасному Криму намагання отримати політичні преференції і т. п.

Ця теорія базується на працях А.С.Фірковича і була вперше висловлена російським сходознавцем В.В.Григор'євим у 1846 р. Згідно її постулатів давні ізраїльтяни з'явилися в Криму в сиву давнину (6 ст. до н. е.), заснували фортецю «Села та Юдим» (Чуфут-Кале), згодом відбулось їх злиття з хазарами, що прийняли вчення «ветхозаветного біблеїзму» чи «караїмізму». Отже, все це підтверджує тюркську етнічну приналежність караїмів. Хазарська теорія була прийнята радянською історіографією [31], офіційно визнана сучасними світськими лідерами східноєвропейських караїмів, які заперечують будь-який зв'язок з євреями та іудаїзмом. Вона опосередковано підтримується в сучасній само ідентифікації кримських караїмів. Її активним adeptом є Ю.О.Полканов, доктор геолого-мінералогічних наук, автор численних публікацій – його писання заповнили Інтернет, в т. ч. офіційні сайти караїмської громади, Кримського університету і т. п. «Караїми – аборигени Криму – сформувались в результаті змішування прадавнього населення півострова (за даними різних вчених – тавро-кімерійців, аланів, сарматів) з тюркськими племенами (гунів, хазарів та інших). Характерні тюркські імена зустрічаються на пам'ятниках родового караїмського кладовища [йдеться про написи Іософатової долини поблизу Чуфут-Кале у «прочитанні» А.С.Фірковича – Т.В.] з перших століть нашої ери», - це типовий виклад його поглядів, який знов-таки спирається на праці А.С.Фірковича [32]. Отже, щодо спадщини А.С.Фірковича (1787-1874). На вимогу і за сприяння влади він зібрав величезну колекцію біблейських давніх рукописів Криму, Кавказу, Палестини, Самарії, Єгипту і т. д., що і до сьогодні є небаченою в світі. Оскільки А.С.Фіркович не мав жодного уявлення про науку, він відповідним чином «корегував» свідчення щодо

історії караїмів Криму – на їх кладовищі фабрикував епітафії, «підправляв» написи, в рукописах «підчищав» дати [9, С.104-109]. Це було доведено ще у сер. ХІХ ст. Отже, джерельна база прибічників хазарської теорії не витримує жодної критики. По-друге, сам А.С.Фіркович намагався довести непричетність кримських караїмів до розп'яття Ісуса (це було головним звинуваченням антисемітів щодо євреїв). За його версією, прибічники біблейського (не талмудичного «ветхозаветного») іудаїзму або караїмізму прибули до Криму в УІ ст. до н. е., тут змішались з тюрками і потім з хазарами, яким передали свою віру. Так ніби утворились караїми. Іншими словами, сам А.С.Фіркович не формулював хазарську теорію, а його наробок був використаний іншими.

Показово, що погляди прибічників А.С.Фірковича в середовищі караїмів неоднозначні, їх можна поділити на дві групи. Частина – С.М.Шапшел, Ю.А.Полканов із згадуваних вище – дотримуються хазарської теорії з відповідними до вимог часу вимогами. При цьому деіудеїзація культури і релігії караїмів об'єктивно сприяла їх асиміляції в російськомовному середовищі. Інші – в т. ч. сучасні дослідники (С.Кушуль, І.Шайтан, М.Кефелі) – вважають, що «біблейзм», крім хазар, могли прийняти і попередні їм мешканці Криму (алани, сармати, скіфи, гуни і т.п.) і теж прийняти участь у формуванні караїмів [24, С.158].

Щодо не караїмських вчених, то ще у ХІХ ст. намітились два існуючих і сьогодні напрямки. Прибічники «ізраїльсько-хазарської теорії» - серед них найбільш відомі російські вчені В.Григор'єв (1843 р.), В.Смірнов (1890 р.) та інші – прийняли за основу «інтерпретацію» джерел А.С.Фірковича і розробили основні положення хазарської теорії. Сутність їх поглядів – караїми є нащадками хазар, які прийняли караїмізм і поглинули ветхозаветних ізраїльтян Криму [24, С.156].

Прибічники другого «скептичного» напрямку – А.Маркевич, А.Гаркаві, А.Берт'є-Делагард, П.Кеннен – з недовірою ставились до знахідок

А.С.Фірковича, вони намагались комплексно вивчити всі відповідні джерела [24, С.157].

Підведемо підсумки «хазарської теорії». Її критики відзначають, по-перше, відсутність безпосередньої спорідненості між мовою кримчаків і Хазар; по-друге, приналежність хазар до равіністичного іудаїзму, а не до караїмізму; по-третє, наявність значного хронологічного розриву між зникненням хазар і появою караїмів; по-четверте, рештки хазар прийняли іслам. Це ми навели лише аргументи відомих радянських дослідників хазар М.Артамонова і С.Плетньової, які в умовах радянського «єдинописання» відмічали очевидні невідповідності фактам «хазарської» теорії походження караїмів [8, С.21, 63, 72; 33, С.66, 447].

Сучасні вітчизняні дослідники відзначають, що караїми з'явилися у після хазарський час і що рештки хазар-іудеїв не могли на них істотно вплинути. В середовищі самих кримських караїмів збереглися до початку ХІХ ст. відомості про те, що вони з'явилися в Криму разом з монголо-татарами, переселившись з Персії, Бухари, Північного Кавказу. На початку ХІХ ст. самі караїми у зверненні до Олександра І датували час своєї появи в Криму ХУІ ст.. Інакше кажучи, час появи караїмів в Криму знаходиться між 1239 р. (черговий набіг і час поселення золото ординців у Криму) і 1278 р. (перше письмове свідчення про кримських караїмів). Караїми (ремісники і торговці) потрібні були золото ординцям для налагодження економіки Криму [9, С.101; 10, С.183-185]. Водночас критики хазарської теорії не заперечують участь тюркських елементів в етногенезі караїмів.

В сучасній вітчизняній літературі переважає єврейська або семітська версія походження караїмів, згідно якої караїми – субетнос євреїв, етноконфесійна іудейська група Криму. Прихильники цієї версії існують серед сучасних караїмів (скажімо, згадуваний вище М.Чореф), вона панувала в середовищі караїмів до сер. ХІХ ст., а перші сумніви були висловлені у 2 пол. ХІХ ст. Постулати згаданої версії зводяться до наступного.

Східні прибічники караїмізму, переважно євреї (деякі автори виводять їх походження від до талмудичного іудаїзму садукеев – див.: 23) за роки перебування в Золотій Орді перейняли тюркську мову. В Крим вони попали у 13 ст. (переселені для налагодження економіки), в 14 ст. оселились в Тракаї (Литва) і Луцьку (1392) завдяки контактам Вітовта із Золотою Ордою, у 1578 р. з дозволу Стефана Баторія оселились в Галичі. На користь цього свідчить, по-перше, перше письмове свідчення 1778 р. про перебування караїмів в Криму пов'язано із Солдатом (Старий Крим, перша татарська столиця Криму), а не з візантійськими чи італійськими колоніями, де були інші групи євреїв; по-друге, просування поселень караїмів в Криму кореспондується із процесом захоплення його татарами. Так, найвідоміші надгробки з околиць Чуфут-Кале датуються приблизно 1360-ми роками, тобто часом захоплення міста татарами [9, С.58-67] і на них присутні тюркські імена, тобто караїми були тюркомовними. По-третє, - це легенди і свідчення самих караїмів, про що вже йшлося. По-четверте, мова караїмів є етнолектом кримськотатарської, що утворилася в ході запозичення кримськими караїмами мови кримських татар [1, С.103].

Проте і ця версія не є бездоганною. Наразі вона піддається гострій критиці караїмськими лідерами, в численних сучасних караїмських публікаціях йдеться про її несприйняття і караїмською громадою. Скоріше за все мав рацію караїмський просвітник, випускник Східного факультету Петербурзького університету, практично перший караїм зі спеціальною вищою освітою і науковим ступенем І.І.Казас (1833-1912). Він був прихильником «синтетичної» версії походження караїмів, виступаючи, по-перше, проти політизації цього питання, оскільки ніяка версія, за його словами, «не може надати нам не існуючих чеснот або сховати наші вади» і по-друге, вважав караїмів наслідком «поєднання» семітських і тюркських субстратів.

Теоретичним підґрунтям «синтетичної» версії походження караїмів є те, що в етнічній історії людства з часів пізнього середньовіччя (кримські

караїми формувались протягом XIII-XVII ст.) домінуючими стають етнічні процеси об'єднавчого характеру [див.: 5, С.88-89]. Серед них виділяється міжетнічна інтеграція – формування певної культурної спільності у кількох етнічних одиниць, котрі відрізняються традиційними культурними параметрами. Інтеграційні процеси відбуваються у зонах етнічного порубіжжя, тобто у зонах проживання декількох етносів. З караїмами це відбувалось і в місцях їх «ісходу» до Криму (середня Азія, Кавказ, Персія), і власне в криму (тут перелік значно довший - скіфосармати, алани, готи, ногайці, генуезці, візантійські греки, євреї, вірмени і т. д. – див.: 20, 10, 11, 27, 28 і т. д.). Механізм міжетнічної інтеграції не тільки зумовлює зближення культур на рівні етносів, але й позначається на внутрішній структурі кожного з них. Її трансформація проявляється у форму інтерференції – перенесення культур тих етносів, представники яких контактують, у внутрішню структуру етносів, Ці процеси щодо Криму і караїмів зокрема чітко простежуються у найбільш консервативній складовій етнічної культури – їжі. Так, в сучасному караїмському кафе в Євпаторії караїмськими вважають не лише власне караїмські (пиріжки з медом і горіхами, з м'ясом, вишнями; біла халва, хамур-долма, смажена баранина – кавурма), але й східні страви – голубці у виноградних листях (сарма) «своєю» стравою вважають вірмени; катик та айран є «фірмовим напоєм» для всіх тюрків і т. п. Інакше кажучи, в національній кухні відображена загальнокримська традиція – всі кримчаки (і не лише вони) смакують В'яленою ікрою кефалі, яку караїми вважають своєю «національною» стравою. Цей перелік є довгим.

Тривала етнічна інтеграція здатна перетворитися, наголошують етнологи, на етногенетичну фіксацію – такий ступінь контактування етносів, коли на їх основі утворюється нова етнічна спільність [5, С.89]. Середньовічний Крим є в цьому відношенні унікальним явищем – за період 5 – 17 ст. в ньому утворилися кримські греки, кримські татари, кримчаки, кримські Роми і, власне, караїми [див.: 25, 27, 28]. Не завершився процес формування інших етносів через політичні катаклізми – кримських вірмен

(переселені 1778 р. в Нахичевань під Ростов-на-Дону), північно чорноморських німців (власне Крим був одним з районів їх формування) через події 1914-1944 років (нагинки в роки I Світової і громадянської війн , депортація в 1941 і 1944 рр.).

В плані етноісторичному зазначимо деякі факти та явища, які не вписуються в жодну з версій, крім синтетичної. В основі етносу як органічної соціальної системи, лежить система між поколінної етнокультурної інформації, освяченої традиціями [5, .72]. Для караїмів, як автохтонного мало чисельного народу ця «система між поколінної етнокультурної інформації стосується передусім етнічної самосвідомості, єдиного родового походження, самоідентифікації.

Самоідентифікація караїмів не є однозначною. Етнічна свідомість сучасних караїмів є розколотою – в даному випадку не йдеться про причини чи оцінку цього явища. Інакше кажучи, єдність етнічної самосвідомості як ознака етносу (а для караїмів як мало чисельного народу вона є практично вирішальною для виживання) в сучасних умовах є синтетичною. І, скоріше за все, в сучасних етнополітичних реаліях Криму, України й Європи в цілому іншою не може бути.

По-друге, відсутнє єдине розуміння єдності походження, а тому будь-яка визначеність в цьому питанні (незалежно від наукової коректності) буде мати наслідком невизначеність щодо згуртування і так мало чисельного етносу. Синтетична теорія (версія) походження усуває цю небезпеку.

Антропологічні особливості, при всій їх другорядності з соціокультурними ознаками, теж свідчать про природність саме синтетичної версії. Так, караїми утворюють стійкий антропологічний тип: превалюють особи середнього зросту, кремезної статури, з широким обличчям, смуглі брюнети [28, С.40]. У 1912 р. проведене порівняльне дослідження антропологічних особливостей караїмів, кримчаків та євреїв засвідчило, що між євреями і караїмами існує зовнішня схожість. У 1928 р. проведений порівняльний аналіз груп крові кримських караїмів та кримчаків порівняно з

євреями засвідчив, що караїми відрізняються від кримчаків, євреїв та семітів, але їх можна віднести до тюрків. Проведене 1932 і 1934 рр. вивчення караїмів (за групами крові та антропологією) засвідчило їх більшу близькість до хазарів і половців та інших тюркських народів, ніж до євреїв. У 1963 р. антропологи відмітили в цілому передньоазійський антропологічний тип караїмів Литви. У 1965 р. український антрополог В.Д.Дьяченко зробив висновок про автохтонність караїмів Криму [23]. Інакше кажучи, синтетична теорія походження караїмів може ґрунтуватись і на відомостях антропологічних досліджень. Частина релігійних караїмів в еміграції погоджується в цілому із синтетичним трактуванням походження караїмів. Так, за версією Г.Кіпріючі, слід відродити версію караїмських просвітників 19-20 ст. про етногенез караїмів як біблейсько-тюрсько-перської громади, тобто це рештки біблейського Ізраїлю та навернені в караїмізм з інших народів по чоловічій лінії, що змішались з жінками із середовища тюрків-кипчаків, хазар, персів-татів. Проте, «хазарська теорія» не лише не пояснює складності етногенезу караїмів, але й не відповідає сучасним досягненням лінгвістики (караїми користувались тюркськими мовами та діалектами кипчацької й огузької підгруп тюркської груп мов, а не хазарської) і генетики (ДНК караїмів мають як тюркські, так і близькосхідні гени) [23]. Отже, кримські караїми – це симбіоз різних етнічних субстратів (переважно тюркського, точніше кипчацького походження) з давньоєврейським суперстратом (ізраїльською основою, можливо тієї частини давніх євреїв, що не повернулись додому після асирійського полону) на базі караїмізму в умовах середньовічного Криму.

2. САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ КРИМСЬКИХ КАРАЇМІВ

На користь доцільності прийняття синтетичної версії походження караїмів свідчить аналіз еволюції самосвідомості кримських караїмів. Так, визначення змісту терміну «караїми» було однією з головних цілей з'їзду караїмського духовенства у червні 1917 р. З'їзд не погодився з суто релігійним визначенням караїмів «як людей, що сповідують караїмізм, незалежно від походження і прийняв за основу етноконфесійний підхід. Караїми, - вирішив з'їзд, - є прихильники караїмської релігії, які складають особливу народність, що склалась історично. При під караїмами розумілися ті з караїмів, що жили в Криму здавна, до приєднання до Росії, а також караїми Константинополя, Єгипту, Ієрусалиму, Багдада, Сирії і Литви, що постійно вступали в шлюб з караїмами Криму, та поповнювали кримську общину» [23].

Етноконфесійне визначення караїмів Криму було прийнято та поглиблено і на загальнонаціональному з'їзді караїмів 28 серпня 1917 р. у Євпаторії. «Караїми, - наголосив з'їзд, - є корінними мешканцями Криму, особливою народністю, об'єднаною спільністю віри, крові, мови та звичаїв, яка з покон віку підтримує нерозривний духовний зв'язок зі своїми Константинопольськими, Ієрусалимськими та Єгипетськими одновітцями» [23]. Інакше кажучи, караїми Криму визнали себе окремим корінним народом, який об'єднує з іншими караїмами спільна релігія.

Показово, самоідентифікація караїмів відбувалась шляхом поглибленого протиставлення євреям, кримчакам та іудеям взагалі. Цей феномен не зрозумілий західним вченим, його недооцінюють і вітчизняні вчені. В походженні та релігії цей феномен не має раціонально-наукових пояснень, він має ірраціональну (антисемітизм) і раціонально-історичну (особливості становища кримських караїмів в часи Кримського ханства, Російської імперії, СРСР і незалежної України) складову. Але ці ідеї стали наразі матеріальною силою, оскільки оволоділи хай не всією, але найбільш активною частиною сучасної караїмської громади Криму. І тут буде цілком

доречною ідея сучасною парадигми історичного пізнання щодо об'єктно-суб'єктних відносин як основи історичного детермінізму - історичні закономірності діють не автоматично, а лише шляхом їх усвідомлення (чи не усвідомлення) соціальною (в даному випадку етноконфесійною) спільнотою та наступною їх реалізацією. І з цим слід рахуватися, бо інакше дослідник може опинитися в положенні сумно відомого поручика, який один іде в ногу, а весь взвод – ні.

Скажімо, Ю.Полканов та його прихильники вважають, що кримських караїмів точніше називати караїми-тюрки, караи, карайлар, кримкалайлар [34]. Ці назви активно використовуються кримськими караїмами з метою підкреслити своє тюркське походження і протиставити себе караїмам-євреям, тобто караїмам за релігією і євреям за етнічністю. Йдеться зокрема, про назви відповідних громадських структур як «Асоціація кримських караїмів «Крим карайлар». В цьому відповідна частина караїмів знаходить підтримку у відповідних колах Росії (їх праці надруковані здебільшого в Москві, де є видавництво «Карайлар») і в англійській версії Вікіпедії.

Цим закономірно обурюється вже згадуваний Г.Кіпріочі – мовляв це «безграмотні, антинаукові і просто неуцькі ідеї-фантазії сучасних популістів-тюркіністів», які не знають жодної караїмської мови (івриту, арабської, тюркської) і пишуть свої антинаукові статейки по-російськи, що концепція «карайлар» як псевдо-пантюркської російськомовної групи людей створена напівязичниками-напіватеїстами в ХХ ст., що вона буде невдовзі асоціюватися з етапом темряви і хибних уявлень в історії караїмів. Визнаючи себе міфічними караями, вони підкреслюють свою окремішність від іудеїв, караїмів Близького Сходу, від близьких за мовою (яку вони в більшості не знають) кримських і литовських татар, кумиків, карачаївців та інших носіїв мов кипчацької підгрупи. Він цілком слушно наголошує на тому, що кримські караїми практично втратили караїмсько-татарську, тобто кримськокараїмську, мову [23].

До речі, для найменування караїмів Криму в наш час використовуються й інші терміни. Знавець релігійної обрядовості М.Кізілов у конфесійному сенсі вважає вести мову про східноєвропейських караїмів, а в етноконфесійному – про кримських караїмів. Термін «караїти» використовується в «Караимской народной энциклопедии», виданої у 2-х томах 1995-196 рр. в Парижі та Москві.

Але повернемося до історії самоідентифікації кримських караїмів. Вона відбувалась за рахунок дистанціювання, протиставлення іншим іудейським громадам Криму, передусім євреям-равіністам. На це чомусь не звертають увагу релігійні та освячені караїми – М.Кізілов чи Г.Кіпріючі. І це протиставлення стало впродовж перебування в Криму етнічною традицією кримських караїмів. Звернемося до відповідного аналізу етнічної історії Криму.

На момент появи караїмів єврейська громада Криму мала більш як тисячолітню історію. Так, перші елінізовані єврейські громади, сформовані вихідцями з Малої Азії, з'явилися на Боспорі у 1 ст. і поступово розселилися вздовж південного берега. Згодом громади пережили розквіт у складі Хазарського каганату (сер. 7-10 ст.), гоніння у підпорядкованому Візантії Херсоні (11 ст.), набули досвіду життя в портах. Хрестові походи, заснування Золотої Одри і генуезьких колоній перетворило Крим на важливий центр торгівлі, що приваблювало значне число єврейських іммігрантів зі Сходу (Персії, Малої Азії, Єгипту) і Заходу (Італія, Іспанія). Економічно процвітаючі єврейські громади з'явилися в портах Кафі (Феодосія), Солдайя (Судак), Чембало (Балаклава), Боспоро (Керч). Водночас золотоординські хани переселили до Криму зі сходу караїмів для налагодження господарського життя – це були ремісники і торговці (у 1278 р. існувала караїмська громада в Солхаті – Старий Крим). По мірі посилення влади Золотої Орди караїмські громади виникають в Чуфут-Кале (1459), Карасубазарі (Білогорськ, 14 ст.), на Мангупі (відразу після захоплення його турками-османами, причому первісно тут була громада грекомовних караїмів-романіотів), у Кафі

(тутешня караїмська кенаса заснована 1292 р.), Гезльові (Євпаторія, 14 ст.) і на кінець 18 ст. караїмські громади існували практично в усіх містах. Отже, протягом 13-15 ст. громади караїмів і рабанітів існували в складі різних держав (Золота Орда, генуезькі колонії) і навіть різних цивілізацій, відносини між якими складались по-різному і завершилися у 1475 р. захопленням останніх військами Порти і Кримського ханства. Одночасно між караїмами і рабанітами виникають релігійні суперечки. Занепад торгівлі викликав економічні труднощі серед євреїв-рабанітів – вони змушені були переселятись в інші місця, де вже були громади караїмів, переорієнтовуватися на заняття ремеслом, городництвом, виноградарством. Період Кримського ханства докорінно змінив «співвідношення сил» іудейських громад. Так, рабіністська община значно поповнилась вихідцями з Європи, Візантії, Сходу, Кавказу, Росії, але через економічні труднощі поступилася домінуванням і чисельністю караїмам. Равіністам заважали внутрішні негаразди – у Кафі у 16 ст. земляцтва ашкеназів (європейці), романістів (вихідці з Візантії) і арабомовних сефардів молилися за різним (своїм) ритуалом. Лише з часом вони виробили універсальні кримські ритуали, перейшли до використання у побуті спільної кримчацької мови (етнолект кримськотатарської), утворили етноконфесійну групу кримчаків. У 1780 р. їх нараховувалось 800, у 1897 р. – 3,5 тис., 1913 р. – майже 8 тис. [30; 28, С.34-35]. Община кримчаків була бідною, до сер. 19 ст. вони жили за патріархальними звичаями, серед них були поширені марновірства, пов'язані з містикою кабали, перебувала у стані сильного культурного занепаду. Так. у 1818 р. серед них ніхто не володів російською мовою, тобто через 31 рік після входження до складу Росії кримчаки не могли спілкуватись з владними структурами. В цьому їм, до речі, допомагав А.С.Фіркович і за свої послуги «позичив» у них цінні зібрання рукописів [30].

Натомість караїмська громада процвітала. Так, в усьому світі караїми були подвійною меншиною – і як іудеї, і як караїмська меншина серед іудеїв. І лише в Кримському ханстві вони були більшістю іудейської громади (у

кінці 18 ст. караїми становили 75%, а рабіністи 25% іудейської громади). Караїми відігравали виключну роль в соціально-економічному і політичному житті Криму (хоча низка другорядних обмежень на них, як не мусульман, поширювалась) – вони займали відповідальні державні посади, засідали в ханському Дивані (дорадчо-виконавчий орган), розпоряджались ханськими фінансами, карбували монету, займались посередницькими операціями щодо викупу полонених з Криму, здійснювали дипломатичні місії в якості послів, контролювали ремесло і торгівлю в столиці Ханства – Бахчисараї, багато караїмів мали тархани (тобто звільнялись від державних податків) і почесні титули («ага», «челебі») [19-21]. Караїми були організовані в самоврядні громади, мали судовий імунітет (хоча могли звернутись в судових справах до мусульманського судді – див.: 18), частина їх общини мала ханські ярлики з гарантіями пільг і привілеїв (звільнення від підводної, тютюнової, постійної повинностей, від низки податків). Так, Так, відомі відповідні ярлики Селялит-Гірея 1608 р., Дженібек-Гірея 1610 р., Батир-Гірея 1612 р. тощо [9, С.94-95]. Показово, що до поч. 20 ст. будинки для молитов у караїмів звалися синагогами, термін «кенаса» вперше зафіксовано в літературі 1910 р. як повернення до старого біблійного терміну [9, С.96]. Караїми були чудовими будівельниками, ювелірами, лимарями, чоботарями тощо, про що свідчать їх прізвища: Чореф - ювелір, Казас - майстер по виготовленню оздоблених поясів, Сарач – шорник, Колпакчи – майстер з пошиття шапок, Балді і Мумджі – бджоляри.

Внаслідок чисельність караїмів в Криму була порівняно великою: [23; 35, С.92]

Рік	Чисельність караїмів	% до всього населення Криму
I чверть 18 ст.	приблизно 950	0,2
1760-ті рр.	приблизно 1400	0,3
1795	приблизно 1400	1,5
1816	приблизно 3000	1,4

1835	приблизно 2980	1,4
1850	2600	1,1
1864	3400	1,7
1920	5700	0,8
1921	5600	0,8
1926	5700	0,6
1937	3000	0,3
2001	610	0,03

Після приєднання Криму до Російської імперії караїми, намагаючись пристосуватись до життя в нових умовах, почали поступово віддалятися від єврейської громади. Водночас і російська адміністрація виявила до кримських караїмів неабиякий інтерес, оскільки на межі 18-19 ст. караїмська громада переживала економічне піднесення. В часи еміграції з Криму турок і татар, насильницького виселення християн 1778 р. караїми за безцінь скупили величезні угіддя і залишились фактично єдиними господарями спустілих земель та зуміли зосередити в своїх руках надзвичайно прибуткову торгівлю тютюном. Однак, дискримінаційні та принизливі заходи російського уряду щодо євреїв («смуга осілості», подвійне оподаткування, обов'язкова служба в армії) спочатку поширювались і на караїмів. Тоді останні відрядили кілька посольств до вищої влади держави з метою домогтися відділення караїмів від єврейського населення. Як основний аргумент представники караїмської громади наводили факт невизнання караїмами талмуду і привілеї, які їм надавали литовські великі князі і кримські хани. У 1795 р. Катерина II, під офіційним приводом зразкової моральної поведінки та корисності для держави економічної діяльності, звільнила караїмів від накладених на євреїв обмежень і дозволила мати земельну власність. У 1827 р. караїми Криму були звільнені від військової повинності, а у 1863 р. вони отримали всі права громадян Російської імперії, в т. ч. отримали права служити в армії, вчитися в університетах, займати державні посади. У 1837 р. караїми Таврійської губернії отримали деякі

права, якими користувалось мусульманське духовенство, в т. ч. право релігійного самоврядування. Главою караїмського духовенства губернії став гахан, який обирався представниками караїмських громад і затверджувався міністром внутрішніх справ. Гахан і гадзани (священники) Євпаторійської кенафи (з кінця 18 ст. Євпаторія стала центром караїмської громади) склали Таврійське караїмське духовне правління.

19 століття стало важливим періодом становлення караїмської самосвідомості і самоідентифікації, причому знов-таки переважно в річищі дистанціювання від єврейства і з відповідним стимулюванням з боку влади. Так, 1839 р. новоросійський і бессарабський генерал-губернатор М.Воронцов передав караїмам Криму офіційний запит про їхнє походження. Цей запит означав необхідність подати російській адміністрації додаткові докази того, що кримські караїми повинні мати окремий від євреїв статус [1, С.104]. З цією метою і діяв А.С.Фіркович. На базі зібраних ним рукописів російські вчені-сходознавці В.Смирнов і В.Григор'єв висунули «хазарську теорію», яка перемагає в караїмській громаді Криму після обрання у 1915 р. С.Шапшала гаханом східноєвропейських караїмів. До речі, джерела, на яких С.Шапшал заснував свої докази етногенезу «російських караїмів», визнані сучасною наукою недостовірними [1, С.105].

Поступово кримські караїми стають багатими хліборобами, тримають у своїх руках тютюнові і фруктові плантації, налагоджують виробництво солі і т. п., вони відігравали помітну роль в економічному житті Криму і Росії, причому на поч. 20 ст. серед 12 тис. караїмів Росії було 12 мільонерів. Так, серед них були актори, архітектори, дипломати. На поч. 20 ст. кількість авторів публікацій сягала 1 тис. Караїм Серабаджи був обраний головою купецької гільдії Москви, С.Дуван майже 10 років був головою євпаторійської думи, С.Крим був членом Державної ради і депутатом Державної думи, очолював Таврійське земство та уряд Криму у 1918-1919 рр., був промотором і спонсором утворення Кримського університету і т. п. У

1921 р. рівень освіченості караїмів був найвищим серед населення Криму [35, С.97; 36, С.75-80; 37].

Прихід нацистів до влади в Німеччині та прийняття анти єврейського законодавства спонукали німецьку караїмську громаду, представлену 18 колишніми офіцерами армії П.Врангеля на чолі з С.Кримом, звернутися з проханням до Міністерства внутрішніх справ рейха про невизнання їх євреями. 05.01.1939 р. таке рішення було ухвалено Імперським агентством генеалогічних досліджень. У роки Другої світової війни караїми, як правило, не переслідувались гітлерівцями.

Після нападу Німеччини на СРСР питання про караїмів знову обговорювалося в гітлерівських відомствах. Причиною цього став направлений до Головного управління імперської безпеки запит камондира айнзацгрупи «Д» поліції безпеки СД, яка готувалась знищити євреїв в Криму, щодо ставлення до кримських караїмів. Питання про караїмів окупованої частини СРСР обговорювалось гітлерівськими можновладцями і пізніше, але висновки про те, що караїми не є євреями у расовому вимірі, врятували їх від масового знищення. Проте, на початку війни через незрозумілість ситуації чимало караїмів загинуло у Бабиному Яру, в Одесі, Херсоні. За роки гітлерівської окупації Криму за офіційними радянськими персоналізованими відомостями загинуло 68 караїмів, 176 кримчаків і 4012 євреїв [36, С.197]. Відомі випадки допомоги караїмів своїм сусідам-євреям (ховали, надавали документи своїх родичів тощо). Водночас саме в часи окупації, у 1942 р., в Євпаторії було відновлено діяльність караїмської кенафи.

В етнічній самосвідомості сучасних кримських караїмів продовжуються процеси, пов'язані з їх внутрішньою деюдизацією (заперечення єврейської спадщини в караїмській історії та культурі) та тюркізацією (абсолютизації в ній тюркської спадщини). У публікаціях лідерів та ідеологів кримської караїмської громади відстоюються різні варіанти хазарської версії походження кримських караїмів, адаптовані до сучасних реалій. Такі ідеї пропагуються серед громадськості. Так, в науково-популярній та

освітянській книзі «Рассказы по истории Крыма» автор у розповіді про історію караїмів в середні віки жодним словом не згадав ні про єврейське коріння, ні про юдаїзм караїмізму. Втім, і кримчаки в уяві кримських школярів це лише «тюркомовна народність», що сповідує юдаїзм [38, С.104-110].

У 2003 р. Всеукраїнський з'їзд кримських караїмів України прийняв таке формулювання самовизначення: «Кримські караї (кримські караїми-тюрки) – корінний народ Криму, об'єднаний спільністю крові, мови і звичаїв, який усвідомлює власну етнічну індивідуальність, кровну спорідненість з іншими тюркськими народами, самобутність культури і релігійну самостійність. [Він] відчуває особливі почуття до Криму, як до історичної батьківщини, дружні почуття до іншої народів і конфесій, поважає їхню самоідентифікацію» [23].

Інакше кажучи, такою є сьогодні самоідентифікація караїмів Криму. Вона далека від теоретичної етнічності цього унікального етносу. Це пов'язано як з об'єктивними труднощами пізнання етногенезу караїмів, так і з тим, що теоретична етнічність (узагальнена науковими засобами система поглядів на історію, сучасність, генезис і еволюцію етнопопуляції) «...практично ніколи не буває точною, а лише наближається до етнічної реальності» [39, С.60]. Закон етнічної ентропії, за яким втрата інформації про минуле караїмів є неминучою і практично не виправною, не дозволяє обґрунтувати етнотеоретичні моделі найбільш якісно і вичерпно [39, С.60].

Очевидно, що в даному випадку йдеться про певну етнічну аберацію, тобто відхилення від закономірного розвитку етнічної самосвідомості. Така внутрішня етнічна аберація є такою трансформацією із структурними змінами, що майже привели кримських караїмів до неабияких етносоціальних відхилень. Відомо, що неадекватні погляди на етногенез перешкоджають нормальному розвитку етносів і внаслідок відбувається дисгармонія в процесах еволюції етносу, його саморегуляції і само відтворення. За яких настає розходження ознак етноландшафтної системи

в ході її історичної еволюції [39, С.29]. Враховуючи мало чисельність кримських караїмів можна вести мову про реальну небезпеку розпаду системної цілісності цієї етноконфесійної групи, коли вражаються соціальні та периферійні етносоціальні й етноконфесійні підструктури. Так, караїмська община Криму не в змозі відродити, на думку спеціалістів, релігійно-культурні традиції та релігійні практики караїмізму як через руйнівний вплив державного атеїзму, так і дистанціювання від інших релігійних громад, юдаїзму в цілому [10, С.192]. Очевидно, що збереження етнічної ідентичності є нагальною потребою для існування кримських караїмів. Одним з найсуттєвіших чинників формування й існування кримських караїмів є власна етнічна батьківщина як етновизначальний феномен та маркер щодо інших караїмських общин – караїмів Литви, Франції тощо.

3. ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СТАТУСУ І СУЧАСНОГО СТАНУ КАРАЇМІВ КРИМУ

Етнічною батьківщиною кримських караїмів, цілком природно і безсумнівно, є Крим. З цим пов'язані і корінні проблеми визначення сучасних статусу цієї етноконфесійної групи.

Етнополітологи вважають етнічну батьківщину складним історико-філософським та соціально-етнічним явищем з рельєфним етнополітичним змістом [39, С.32]. Пізнавальні, теоретико-методологічні, можливості цієї дефініції надзвичайно широкі як у загальному історіографічному підході до явища. Так, і в суто етноісторичному – при соціально-політичній суверенізації народу, в його громадсько-політичному самовизначенні, під час приватизаційних акцій, у політичних і культурологічних кампаніях. В соціально-політичному сенсі є кілька рівнів цього поняття: 1). Місце народження і проживання етносу (з цим ніби проблем не виникає); 2). Конкретна історико-географічна територія з певним обсягом матеріально-культурних надбань караїмів, особливостями його мови, культури, побуту і моралі (очевидно, щодо питання передачі общині певних частин матеріальної спадщини ще далеко не завершені – будівлі, пам'ятки культури, кладовища тощо. Караїмська община поки стримано ставиться до цих питань через обмеженість ресурсів і сподівання на підтримку держави – скажімо, комплекс євпаторійських кенас не відреставрований. Але в майбутньому виникнуть питання якщо не цілісної приватизації відомих і прибуткових історико-культурних комплексів (Чуфут-Кале, Мангуп, дачі С.Крима у Феодосії чи частина старого міста у Євпаторії), то її секторної передачі караїмам – садиба А.С.Фірковича на Чуфут-Кале, дачі С.Крима тощо; 3). Крим як геополітичний простір на карті, де караїми з'явилися світові як певний етноісторичний суб'єкт. В контексті складних реалій цього регіону караїмський фактор може себе виявити як «п'ятий туз в колоді» («козир у рукаві») в умілих руках політичних гравців; Країна, до якої певний народ сам себе зарахував як володар, абориген. І тут є безкінечна кількість питань,

оскільки на роль володарів та аборигенів Криму є безліч претендентів. В плані етноісторичному та етнополітичному це кримські татари, кримські греки (згадаємо, що нинішній прем'єр-міністр АР Крим В.Джерти є маріупольським, тобто кримським, греком), кримчаки і караїми, не кажучи вже про росіян та українців.

Наголосимо, що в розумінні геополітичного трактування етнополітологія не виробила загальноприйнятій інструментарій, проте деякі речі можна проаналізувати.

Справа в тому, що міжнародне право під корінними народами розуміє насамперед ті етноси, які ведуть традиційний спосіб життя і від збереження якого залежить їх існування як окремої етносоціальної групи, відмінної від більшості населення даної держави, - скажімо, ескімоси та алеути в Арктиці.

Існують три різні підходи до проблеми визначення корінних народів, що відбилися відповідно у документах ООН, Міжнародної організації праці і Світового банку.

Так, практика ООН виходить з того, що «корінні народи, спільноти і нації є такими, якщо, будучи історично неперервними з суспільствами, що існували на їхній території до вторгнення та колонізації, усвідомлюють себе відмінними від інших груп цих суспільств, що панують тепер на цих територіях... Вони становлять у даний час не домінуючі групи суспільства і намагаються зберегти, розвинути та передати майбутнім поколінням свої спадкоємні території...» [41, С.356]. Зрозуміло, що під таке визначення кримські караїми не підпадають – переважна їх частина мешкала в містах (Феодосія, Євпаторія, Мангуп, Армінськ) і лише незначна - в селах. Так, у 1921 р., скажімо, з 5,6 тис. караїмів в селах мешкав лише 321, тобто 6% - в Євпаторійському районі 115, Симферопольському – 100, Феодосійському – 24 і т. п. [35, С.96,100; 42]. Власне караїмським може вважатися лише Чуфут-Кале, але по-перше, караїми склали більшість серед його мешканців у 16-18 ст., а місто існувало з 6 ст. [9, С.4-39], і по-друге, воно входить до Бахчисарайського історико-культурного заповідника, де зберігається

практично поруч пам'ятники багатьох народів. Та й на самому Чуфут-Кале є чудові пам'ятники кримських татар – достатньо згадати мавзолей (дюрбе) Джаніке-ханім [43, С.126-142].

Інакше кажучи, визначення ООН містить потенційно обмежений та суперечливий погляд на корінні народи, бо не враховує різноманітності потенційно корінних народів і ґрунтується лише на «історичній неперервності із суспільствами, які існували на їх території до вторгнення та колонізації». Принаймні караїми не підходять до такого визначення і, по-друге, з корінних (чи у правових координатах потенційно корінних) народів під це визначення, очевидно, підходять кримські татари.

Правове визначення Міжнародної організації праці (МОП) ґрунтується на більш широким історичним засадах. Так, Конвенція МОП 1989 р. поширюється на «народи у незалежних країнах, які розглядаються як корінні тому, що вони є нащадками тих, хто мешкав у країні або в географічній області, частиною якої є дана країна, в період її завоювання або колонізації чи в період встановлення існуючих державних кордонів, і які, незалежно від їхнього правового становища, зберігають деякі або всі свої соціальні, економічні, культурні та політичні інститути» [16]. Очевидно, що під таке визначення караїми підпадають.

Світовий банк сприйняв функціональний погляд на корінні народи. Так, у директивній резолюції банку № 169 від 27.06.1989 р. зазначено, що «термін «корінні народи», «корінні етнічні меншини», «племенні групи» та «визначені племена» характеризують групи із соціальною та культурною ідентичністю, на відміну від домінуючого суспільства, яке в процесі розвитку робить їх становище вразливим та несприятливим. Для цілей названої директиви «корінні народи» - термін, що має вживатися з посиланням на ці групи» [39, С.357]. Світовий банк для визначення об'єктів допомоги зазначає, що, «оскільки існують різні тексти і контексти, що постійно змінюються, в яких ідентифікуються корінні народи, жодне з визначень цих народів не може охопити їх різноманітності... Корінні народи можуть бути

ідентифіковані в особливих географічних районах за наявністю різних рівнів таких характеристик: а). близька належність до спадкоємних територій та природних ресурсів у цих районах; б). самоідентифікація та ідентифікація інших як членів відмінної культурної мови; в). корінна мова, що часто-густо відрізняється від національної мови; г). наявність звичаєвих та політичних інститутів; д). первісно матеріально орієнтоване виробництво» [39, С. 357]. Очевидно, що сучасні кримські караїми не підходять до цього визначення, передусім через втрату етнолекту – своєї мови.

В 2007 р. Генасамблея ООН (резолюція 61/295 від 13.09.2007) прийняла Декларацію ООН про права корінних народів [17], проте чіткого законодавчого визначення змісту цієї категорії не подано. Очевидно, що поки людство (декларацію готували 22 роки, підтримали її 143 держави зі 192. Україна підтримала, але не ратифікувала; США – проти; Росія – утрималась – 44) не може знайти визначення цього етноісторичного і етнополітичного феномену. В декларації наголошується необхідність визнавати права народів відрізнитися одне проти одного; визначається обов'язок держави всіляко захищати цю відмінність. ООН наголошує, що становище корінних народів в кожній країні і кожному регіоні відмінне, що декларація не санкціонує будь-яких дій щодо порушення територіальної цілісності держав і що декларацію слід тлумачити «у відповідності з принципами справедливості, демократії, поваги до прав людини, рівності, недискримінації, доброго управління і сумлінності»[17]. Нарешті зауважимо, що Декларації, прийняті Генасамблеєю ООН, не мають законодавчої сили для держав і не накладають зобов'язань на уряди. Показово, що в ЗМІ нерідко згадується формула, що «за даними ООН» до корінних народів належить 300 – 370 млн. осіб у 70 (більш ніж 70) країнах, які спілкуються на понад 5 тис. своїх етнічних мов і дотримуються своїх культурних традицій [Див.: 44, 45]. Але про складові цієї статистики – хто, коли, як і т. п. – не повідомляється. Зрозуміло, що правове визначення відповідних критеріїв набагато важче, ніж проголосити 1993 р. роком корінних народів і з 9 серпня 1994 р. відзначати Міжнародний день

корінних народів Світу. Показово, що нами не знайдено свідчень про звертання кримських караїмів до міжнародних інституцій, що репрезентують міжнародний рух корінних народів – Світова рада корінних народів (створена 1975 р. за ініціативою Національного індіанського братства Канади), Робоча група з корінних народів (створена 1982 р. Комісією ООН з прав людини), Добровільний фонд для корінних народів (заснований Генасамблеєю ООН у 1985 р., діє під керівництвом Генсека ООН), що надає допомогу громадянам та організаціям корінних народів.

Конституція України також вживає термін «корінні народи», який міститься у ст.11, п.3, ст.92 та у п.3, ст.119 [14]. Проте ні в самій Конституції, ні в інших законах України не розкривається, які групи населення країни можна віднести до корінних народів. Це свідчить про складність даної проблеми як на міжнародному, так і на національному рівнях.

Не набагато легше з визначенням кримських караїмів як автохтонного етносу. Так, найсучасніша «Енциклопедія історії України» обмежилась суто тлумачним визначенням про те, що автохтонним слід вважати етнічні спільноти, «що виникли на даній території» [46, С.28] без жодного етноісторичного аналізу. Значно «продвинутіша» в цьому плані виявилася «Радянська енциклопедія історії України», яка насмілилась подати статтю «Автохтони», але обмежилась доведенням автохтонності слов'ян в Східній Європі і, зокрема, в Україні [47, С.17-18]. В сучасній російській етнології скептично сприймаються ідеї «автохтонності» щодо етногенезу навіть слов'ян, не кажучи вже про інші народи [49]. Це очевидно, з тим, що ідеї Б.Д.Грекова і А.Б.Рибокова «про автохтонність» у розумінні «патріотизм» на протиположному антипатріотичному «міграціонізму» виглядають занадто анахронічними і, по-друге, їх розповсюдження на Сибір, Далекий Схід, Північ, Кавказ і т. п., не кажучи вже про Східну Прусію, означає визначення загарбницької політики Московського царства, Російської імперії та СРСР. До речі, проти цього виступають і США, Австралія, Нова Зеландія чи Канада через аналогічні причини.

Очевидно, що кримських караїмів не влаштовує і російська інтерпретація терміну «автохтони» як одно порядкового з визначенням «аборигени», «туземці», «корінні народи» як «исконное население территории, сохранившее традиционные системы жизнеобеспечения, особые формы хозяйственной деятельности, например охота (сухопутная, морская), скотоводство (кочевое исключается)...» [48]. Практично йдеться лише про малі корінні народи Півночі, яких слід «захистити» від стихійної глобалізації [48].

Наголосимо, що в українському політику мі висловлюються думки щодо необхідності прийняття спеціального закону про корінні народи. При цьому вони, на відміну від національних меншин, проживають на своїй етнічній території і не мають іншої держави [45].

Проте сьогодні існують чимало гострих питань, без вирішення яких не можна приймати такого роду закони. Так, серед уявних корінних народів є немало таких, які виступають за право корінних народів на самовизначення і за те, що вони мають розглядатися окремо від національних меншин. Наслідки такої відмінності важко передбачити [39, С.357]. Для гармонізації колективних та індивідуальних прав корінних народів і нацменшин, наголошують вітчизняні експерти, потрібно їх гармонізувати в процесі реалізації етнонаціональної політики [50].

Не менш важливим є встановлення кореляції між нацменшинами і корінними народами за кількістю, терміном проживання, компактністю розселення тощо. Так, спроби подати таку класифікацію зроблено авторами підручника «Основи етнодержавознавства»: 1. за характером розселення – компактно проживаючи (гагаузи, кримські татари і т. п.) і дисперсно проживаючи (білоруси, євреї і т. п.); 2. за чисельністю виділено 5 груп – російська меншина, що за кількісними масштабами дорівнює населенню середньої європейської країни; меншини середньої величини (100-500 тис.) – румуни, угорці і т. п.; невеликі меншини від 10 до 10 тис. Їх близько 10, одні з яких мають історію проживання в Україні в кілька сот років і є корінними

та ті, що за цією однакою не є корінними; нечисленні народи, що відрізняються не лише чисельністю, але й мірою історичної укоріненості - з них на території України сформувались караїми, кримчаки, гагаузи; дисперсні мікро меншини.

Все це слід мати на увазі під час здійснення практичної та законодавчої політики держави з урахуванням реальних коштів [7, С.575-576]. Ігнорування цих порад науковців привело до того, що Європейську Хартію регіональних мов або мов нацменшин [51] було підписано від імені України 02.05.1996 р. та ратифіковано Верховною Радою України 15.05.2003 р. шляхом прийняття відповідного Закону про ратифікацію [52]. Цей Закон України визначив вичерпний перелік 13 національних меншин з наявних в Україні 130, щодо мов яких застосовуються положення Хартії. Серед них не знайшлося місця мовам зникаючих етносів, в т. ч. кримських караїмів, без чого неможливо зберегти їх культуру та традиції. В аналогічному становищі опинилися й інші корінні мало чисельні народи – кримчаки, кримські греки. Зрозуміло, що це викликало чимало запитань громадськості – і щодо автентичності перекладу Хартії, і щодо відповідних проблем юридичного, політичного та економічного характеру [53].

Що ж уявляє собою корінна, автохтонна, малочисельна, зникаюча етноконфесійна група (етнос) кримських караїмів?

Чисельність, розселення в Україні

В Україні у 2001 р. проживало 843 караїми, з них в Автономній Республіці Крим – 671 особа. За приблизними оцінками, у 2006 р. караїмська громада Євпаторії налічувала близько 260 осіб і стільки ж приблизно у Сімферополі, у Феодосії налічувалось близько 100, у Севастополі і Бахчисараї – по 50 осіб, в Ялті – близько 30 і т.п. [1, С.102].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

ДЖЕРЕЛА

1. Конституція України /Верховна Рада України: Офіц.вид. – К.: Парламентське видавництво, 2006. – 60 с. – (Серія «Закони України»).
2. Закон України «Про національні меншини в Україні». 25 червня 1992 р. // Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збір. док. і мат. – К.: Наук. думка, 1994. – С.491-493.
3. Конвенція 19879 г. о коренных народах и народах, ведущих племенной образ жизни в независимых странах [Международной организации труда ООН] [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.un.org/ilolex/russian/docs/conv_169.htm.
4. Декларация Организации Объединенных наций о правах коренных народов. Принята резолюцией 61/295 Генеральной Ассамблеей от 13 сентября 2007 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/russian/document/declarat/indigenons-rights.html/>.
5. Биарсланов М.Б. Выписки из кадиаскерского сакса (книги) 1017-1022 гг. хиджры (1608/9 – 1631 гг.)/ Мурат Бей Биарсланов // Крымские татары: Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре. / Авт. – сост. М.А. Сераджиони, А.Г.Герцен. – Симферополь: изд-во «Доля», 2005. – С.41-51.
6. Гирай-Султан Х. Розовый куст, или История Крыма / Халим Гирай-султан / Транскрипция, перевод предложения А. Ильми, составление приложений и пояснений К. Усеинова. Под общ. ред. Н.С. Сейтягьяева. – Симферополь: РИА «АЯН»; ИД «Стилос», 2008. – 192 с.
7. Тун манн. Крымское ханство / Тун манн. – Симферополь: Таврия, 1990. – 96 с.
8. Шапшал С. Караимы и Чуфут-Кале в Крыму, Краткий очерк / Серая Шапшал. – Б. м.: Б.в., Б. р. – 38 с.
9. Чореф М.Я. Крымские караимы: Сборник / М.Я.Чофер. – М.:Б.И., 1993. – 45 с.
- 10.Караимы [Электронный ресурс]. – Матеріал из Википедии. – свободной энциклопедии.

- 11.Белый А.В. Караимская община Чуфут-Кале (обзор источников и историографии) / А.В.Белый // Проблемы истории «пещерных городов» в Крыму. – Симферополь: Таврия, 1992. – С.151-162.
- 12.Описание Чуфут-Кале турецким путешественником Эвлия Челеби / Эвлия Челеби // Герцен А.Г., Могаричев Ю.М. Крепость драгоценностей. Карк-ор. Чуфут-Кале. – Симферополь: Таврия, 1993. – С. 119-125.
- 13.Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. Страсбург, 5 листопада 1992 р. Прийнята ПАРЕ. Офіційний переклад. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://Zakon.rada.gov.ua>.
- 14.Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» від 15.05.2003 р., № 802-ІУ. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://Zakon.rada.gov.ua>.

ЛІТЕРАТУРА

- 15.Тяглий М.І. Караїми / М.І.Тяглий // Енциклопедія історії України: У 8 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2007. – Т.4. – С.102-105.
- 16.Денисов В.Н. Корінні народи / В.Н.Денисов // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С.Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 2001. – Т.3. – С.355-358.
- 17.Римаренко Ю.І. Національні меншини України / Ю.І. Римаренко // Там само. – Т.4. – К., 2002. – С.101-102.
- 18.Рабінович П.М., Товт М.М. Національні меншини / П.М.Рабінович, М.М.Товт // Там само. – С.100-101.
- 19.Пономарьов А.П. Українська етнографія: Курс лекцій / Анатолій Петрович Пономарьов. – К.: Либідь, 1994. – 320.
- 20.Етнографія України: Навч. посібник / За ред.. С.А.Макарчука.- Львів: Світ, 1994. – 520 с.
- 21.Основи етнодержавознавства. Підручник / За ред.. Ю.І.Римаренка. – К.: Либідь, 1997. – 656 с.

22. Плетнева С.А. Хазары / Світлана Олександрівна Плетньова. – 2-е изд. – М.: Наука, 1986. – 88 с.
23. Герцен А.Г., Могаричев Ю.М. Крепость драгоценностей. Кырк-ор. Чуфут-Кале / Олександр Герцен, Юрий Могаричев. – Сімферополь: Таврия, 1993. – 128 с.
24. Кизилов М.Б. Караимы /Михайло Кізілов // От киммеривцев до крымчаков (народы Крыма с древнейших времен до конца ХУІІІ ст.). – Сімферополь: Таврия Плюс, 2004. – С.181-192.
25. Маркевич А. Таврическая губерния во время Крымской войны по архивным материалам / Арсеній Маркевич. – Сімферополь: Бізнес-Інформ, 1994. – 267 с. [Серия «Страницы истории Крыма»].
26. Шитюк М.М. Масові репресії на півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. істор. наук: спец. 07.00.01 « Історія України» / М.М.Шитюк. – К., 2007. – 35 с.
27. Катуніна О.В. Політика партії та радянського уряду у відношенні релігійних культів у 40-60-ті роки ХХ століття (на матеріалах Криму): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Катуніна Олена Василівна. – Сімферополь, 2007. – 237 с.
28. Храпунов И.Н., Герцен А.Г. Предисловие / И.Н.Храпунов, А.Г.Герцен // От киммерийцев до крымчаков (народы Крыма с древних времен до конца ХУІІІ в.). – Симферополь: Таврия Плюс, 2004. – С.3-5.
29. Дашкевич Я.Р. Крымські татари / Ярослав Шашкевич // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2008. – Т.5. – С.379-385.
30. Крым многонациональный / Сост. Н.Г.Степанова. – Симферополь: Таврия, 1988. – 144 с. – (Сер. «Вопросы-ответы». – Вып.1).
31. Єльніков М.В. Золотоординські часи на українських землях / Михайло Єльніков. – К.: Наш час, 2008. – 176 с. – (Сер. «Невідома Україна»).
32. Крымчаки // Советская историческая энциклопедия. – М.: Совет. енцикл., 1965. – Т.8. – Стб. 209; Кизилов М.Б. Крымчаки /Михайло Кізілов // От киммеривцев до крымчаков (народы Крыма с древнейших времен до конца ХУІІІ

- ст.). – Сімферополь: Таврия, 2004. – С.193-203; Тяглий М.І. Кримчаки / М.І.Тяглий // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2008. – Т.4. – С.387-390.
33. Див.: Караїми // Советская историческая энциклопедия. – М.: Совет. енцикл., 1965. – Т.6. – Стб. 1015; Караїми // Радян. енцикл. історії Укр. – К.: УРЕ, 1970. – Т.2. – С.310.
34. Полканов Ю.О. Кримські караїми / Юрій Полканов [Електронний ресурс]. – Turkolog. Тюркологические публикации. - Режим доступу: <http://turkolog.narod.ru>; Інші публікації: Полканов Ю.А. Караи - крымские караимы-тюрки. – Симферополь, 1997. – 112 с.; Його ж Крымские караимы. – Бахчисарай, 1994. – 89 с. і т. д.
35. Артамонов М.И. История хазар / М.Артамонов. – Л.: Эрмитаж, 1962. – 523 с.
36. Див.: Богдан Г.Т. Не караимы, а караи / Г.Т. Богдан // Изв. Крымского республиканского краеведческого музея. – 1994. - № 6. – С.77-79.
37. Брошеван В.М., Форманчук А.А. Крымская республика: год 1921 (краткий исторический очерк) / Владимир Брошеван, Александр Форманчук. – Симферополь: Таврида, 1992. – 127.
38. Дюличев В.П. Крым. История в очерках XX век / Валерій Дюлічев. – Сімферополь: Ру Бин, 2005. – 344 с.
39. Сигаева Г.В. Крымские караимы и их вклад в многонациональную культуру России и Крыма / Г.В. Сигаева . - [Електронний ресурс]. – Turkolog. Тюркологические публикации. - Режим доступу: <http://turkolog.narod.ru/>.
40. Дюличев В.П. Рассказы по истории Крыма / Валерій Дюлічев. – 2-е изд., перераб. и доп. - Сімферополь: Бізнес-Информ, 1996. – 287 с.
41. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. Корецького; Редкол.: Ю. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.
42. Андерсен Б. Уявні спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Бенедикт Андерсен. – Перек. з англ. – 2-е вид., перер. – К.: Критика, 2001. – 271 с.

43. Денисов В.Н. Корінні народи / В.Н.Денисов // Юридична енциклопедія: В 6 т. (Редкол. Ю.С.Шемшученко (голова редкол.) та інш. – Т.3. – К.: Укр.. енцикл., 2003. – С.355-358.
44. История караимов Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://Karaites.narod.ru/hist.html>.
45. Фадеева Т.М., Соколова М.В. Бахчисарай и его окрестности. Путеводитель / Т.М.Фадеева, М.В.Соколова. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2000. – 208 с.
46. ООН прийняла декларацію про права корінних народів / РІА «Новості».- [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://human-rights-unian.net/ukr/detail/185603/>
47. Єфір радіо «Свобода» 10.08.2009 р. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/artikle/1796152.html>.
48. Бацак К.Ю. Автохтони / К.Ю.Бацак // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та інш. – Т.1. – К.: Наук. думка, 2003. – С.28.
49. Семененко Р.Г. Автохтони / Р.Г.Семененко // Радян. енцикл. історії України: В 4-х т. / Редкол.: А.Д.Скоба (відп. редак.) та інші. – Т.1. – К.: Гол. ред.. «УРЕ», 1969. – С.17-18.
50. Коренные народы. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki>.
51. Автохтонность. – Там само.
52. Тищенко Ю. Шляхи гармонізації колективних та індивідуальних прав у процесі реалізації етнонаціональної політики / Ю.Тищенко // Відділ соціокультурних та етнонаціональних досліджень Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/monitor/june> 2009/10.html

